

Források Budapest múltjából I. 1686—1873.

„Minden fejlett és árucseré által közvetített munkamegosztás alapja a város és falu elválása. Elmondhatjuk, hogy a társadalom egész gazdaságtörténete ennek az ellentétnek a mozgásában összegeződik” — írta Marx a Tőke III. kötetében, utalva ezzel arra a kiemelkedő szerepre, amelyet a városok az emberiség életében a történelem egész folyamán betöltöttek. A mai ember számára még inkább megnőtt a városok fontossága. Az emberiség egyre nagyobb tömegeit városokká tevő „Verstädterung”, az életkeretek és életforma urbanizációja korunk egyik legszembeötlőbb s egyúttal igen jelentős következményekkel járó folyamata. E folyamat fordította a figyelmet a városok múltjára, az azt vizsgáló, fejlődési tendenciáit feltáró várostörténet felé.

A modern várostörténetnek igen széles igényeket kell kielégítenie. A történészek körén túl nemcsak népművelők, oktatók, lelkes lokálpatrióták kívánalmaival kell számot vetnie, hanem várostervezők, a településfejlesztéssel, kommunális ellátással stb. foglalkozó szakemberek szükségleteivel is.

Ahhoz, hogy a várostörténet-írás a veleszemből támasztott megnövekedett és sokoldalú követelményeknek megfelelően, széles körű forráskiadás tevékenységére van szükség. A tudományos kutatás fellendülésének ezt az egyik alapfeltételét szorgalmazza más oldalról az a tömegigény is, amely manapság a kort közvetlenül megszólaltató, szinte tapintható, átélhető közlésbe hozó dokumentumok írást megnyitvánul.

Történeti irodalmunk szűkölködik várostörténeti forráskiadványokban. Ami e téren történt, alig több alkalmi adatközlésnél, monográfiákhoz csatlakozó függelékek okmánypublikációinál, jobb esetben egy-egy jelentősebb esemény körülményeit bemutató dokumentumgyűjteménynél. Különösen szegényes e téren az új- és legújabb kor várostörténete; s ez alól Budapest sem kivétel.

Éppen ezért úttörő és hiánypótló vállalkozás a Fővárosi Levéltáré, amikor nagyszabású forráskiadványok kiadása mellett vállalta magára. Buda, Pest és Óbuda egyesítésének (1873) százados fordulóját választotta alkalmul ehhez; az egyesüléstől Nagy-Budapest megalakulásáig (1950) terjedő háromnegyed évszázad történetét három kötetben kívánja szemléltetni, válogatott, többségében eddig kiadatlan dokumentumok segítségével. A most tárgyalta — sorrendben az első — kötet az előzmények bemutatására hivatott: a török kiűzéséről (1686) az egyesítés kísérő figyelemmel a formailag még különálló, de életében, funkciójában egyre több szállal összefonódó három város történeti sorsát.

A Bácskai Vera szakavatott szerkesztésében készült kötet 174 dokumentumot tartalmaz. Felosztása a kronológiai elvet követi, négy egymástutáni korszakot (a török alóli felszabadulástól a szabadságharcig; a szabadságharc időszaka; az önkényuralom kezdetétől az egyesítésig; és külön fejezetben az egyesítés eseményei) különítve el egymástól. A nagyobb időszakokat átölelő első és harmadik fejezet tovább tagolódik témakörök (igazgatás, gazdaság, társadalom stb.) szerint, s az egyes fejezeteken, illetve alfejezeteken belül az iratok időrendben követik egymást. Minden részt bevezető előz meg, amely tömör áttekintést ad a korszak, illetve a témakör fő problémáiról. Ezzel elősegíti az iratok jobb megértését, elhelyezi őket a korban s frappáns kis várostörténeti kerékíti ki az iratok által nyújtott s már csak a válogatás kényszere miatt is szükségképpen mozaikszerű képet. Az iratok jegyzetelése — nyilván a terjedelemmel való takarékoság miatt — csak a legszükségesebbre szorítkozik.

Ennek ellenére előfordulnak bizonyos ismétlődések. Schams Ferenc adatai például szerepelnek a 49., a 89. és a 90. lapon is. Ki kell ugyanakkor emelnünk a pontos és a lehetőségekhez képest teljes helyrajzi jegyzetelést, amely az iratokban előforduló épületek, utcák stb. topográfiai azonosítását, illetve térbeli elhelyezését végzi el.

A terjedelmi korlátok indokolják, hogy a dokumentumok többségének csak legjellemzőbb részeit közlik. A forráskiadványoknál a teljes szövegben, in extenso történő közlés ma már ritka, bizonyos sztereotip fordulatok, jelentéktelen elemek ki-nyomatása fölöslegesen terhelné a szöveget. A középkori oklevelek kiadásánál az ilyen szövegrövidítésnek megvan a maga kialakult gyakorlata. Újkori forráskiadásunk módszertana nem ilyen fejlett; s e kötetben is csak jelzik az elhagyott részeket.

Bizonyos problémát okoz a három város (Buda, Óbuda és Pest) iratainak keveredése. Ez megnehezíti az egyes településekre jellemző folyamatok végigkísérését; az 55. számú okmányonál például csak a jelzetről lehet következtetni arra, melyik település tanácsáról van szó. Igaz viszont, hogy ez a módszer jobban érzékelteti a problémák azonosságát, a települések fokozatos összefonódását.

Tartalmilag a kötet — a lehető sokoldalúságra törekvés mellett is — két, egymással összefonódott fő folyamat bemutatását állítja középpontba. Az egyik a nagyvárossá válás útja, amely a töröktől visszafoglalt, romokban heverő településtől két évszázad alatt a világvárosi rangig vezetett. A másik az országos központtá válás, amely Pest-Budát már a hivatalos egyesítés előtt Magyarország valóságos fővárosává tette, nemcsak közigazgatási-politikai, hanem gazdasági és kulturális szempontból is. Mindkét folyamat bemutatásánál a funkcionális felfogás dominál: a városi, illetve fővárosi funkciók, szerepkörök fejlődését szemlélte.

A három város gazdasági életét a XVIII. század elején még az agrárjelleg — Budán, Óbudán szőlőművelés, Pesten állattenyésztés — határozta meg. Városias funkciót ekkor még csupán Pest marhakereskedelme mutatott; a kereskedelem — mint ezt a kötet jól érzékelteti — vált a legdinamikusabb gazdasági ágazattá. A pesti vásárok hamar túllépték a helyi kereteket s az országos központtá válásban is jelentős szerepük volt: fokozatosan átfogták Magyarország egész kereskedelmi forgalmát. A kereskedelmi-forgalmi funkciók fejlődését szolgálta a dunai gőzhajózás megindulása, majd a vasútépítések. Így az 1850-es évektől országosan első helyre kerülő terménykereskedelem is Pesten összpontosul. Itt halmozódik fel a kereskedelmi tőke zöme, s az üzleti élet centrumává válását mutatják olyan intézmények, mint a Gabonacsarnok és a Tőzsde megnyitása.

Az ipari-termelő funkciók fejlődése a kereskedelmi mögött haladt. A kézműipar XVIII. századi kibontakozása — amelyben Buda vezetett, szemben a kereskedő Pesttel — minden fejlettsége ellenére középkorias jellegű maradt s a helyi szükségletek kereteit alig lépte túl. Nem tudott változtatni ezen a XVIII. század utolsó évtizedeinek néhány manufaktúrája sem; fejlődésük akadályait egy korabeli vállalkozó beadványának segítségével szemlélte a kötet. Lassú változást csak a tőkés jellegű üzemek hoznak a XIX. században. A kereskedelmi tőke azonban még mindig meghatározó e téren is: az 1860-as években a terménykereskedelemhez kapcsolódó malomipar lesz a legfejlettebb iparág; s egyúttal Pest az országos malomipari központ.

Az ország szellemi központjává válás gyorsabb folyamat volt. A két főváros iskoláinak vonzásköre

már a XVIII. század derekán széles régiót ölelt fel. A XVIII. század utolsó harmadában már országos jelentőségre tesz szert az idehelyezett nagyszombati egyetem révén. A XIX. században ez a folyamat folytatódik (Magyar Tudós Társaság, Nemzeti Múzeum, folyóiratok, színház); a század derekára már vitathatatlan Pest-Buda központi szerepe Magyarországon kulturális életében. Talán ez a viszonylag korai kiteljesedés is okozta, hogy a kötet későbbi részeiben már alig hallunk valamit a szellemi életéről. Míg az első fejezetben külön részt szentelt ennek a szerkesztő, a többiben irat is alig akad e tárgykörben.

Az igazgatás fejlődésének bemutatásánál jobban kettéválik — ez a dolog természetéből adódik — a városi önkormányzat fejlődése és az országos igazgatási funkciók telephelyévé válásának menete. Előbbi a török kiűzése után kamarai igazgatás alá került Pest-Budának a szabad királyi várossáért folytatott harca vezet be, s befejeződik az egyesült Budapest liberális erőinek a virilista rendszer ellen vívott sikertelen s a nagyobb önkormányzatért indított sikeres küzdelmével. A másik folyamat kezdetén az országos főbíróóságok Budára helyezése — a végén a hivatalos fővárossá szervezése áll.

A funkcionális változások e vázlatos felsorolása nem meríti ki a kötet gazdag tematikáját. A részletek közül csak két, az előzőkhez szorosan kapcsolódó csoportot emelnék ki. Az egyik a gazdasági-igazgatási változások társadalmi vetületét mutatja be. A városok középkorias társadalmán az első törést a kormányhivatalok s vele a szabadfoglalkozású értelmiség Budára-Pestre kerülése hozta a XVIII. század utolsó harmadában; a másik, a döntőbb, a tőkés fejlődés velejárója: a kapitalista vállalkozók és az ipari munkások meghatározó elemmé válnak. Ezzel együtt öltönek más-más formát a társadalmi ellentétek is; amíg a kötet elejének dokumentumában katolikusok és nem-katolikusok, magyarok, rációk, németek ellentéteinek köntösébe búvik a társadalmi rétegek-osztályok küzdelme, addig a kötet befejező részében már az I. Internacionálé magyar szekciójának tagjai ellen indított hűtlenségi per jegyzőkönyvét olvashatjuk.

Külön említést érdemelnek azok az iratok, amelyek a városi-fővárosi funkciók fejlődését a területi kiterjedés és a városkép változásaiban tükrözik. Az egyes építészeti korszakok (barokk, klasszicista, romantikus, eklektikus) bemutatása mellett a kommunális problémák (lakásinség, közművesítés, közlekedés) jelentkezése s a megoldásukra tett első kísérletek is szemünk elé kerülnek.

A kötet szerkesztője és munkatársai nagy munkát végeztek. Az újkori forráskiadás nehéz feladat. A tudományos kutatás igényeit kielégítő teljességre nagyobb korszak vagy téma esetében aligha lehet eredményesen törekedni. A kötet készítői jó érzékkel — és nem csekély önmegtartóztatással — felismerték ezt, és sikerült olyan középutat találniuk, amely hasznos könyvet ad a múlt tanulságait a jelen gyakorlatában hasznosítani akaró szakembereknek, oktatóknak, népművelőknek s érdekes olvasmányt minden, a főváros története iránt érdeklődőnek. Ugyanakkor hasznossal forgathatják a történészek is, ha a levéltári bűvárkodás fáradságaitól nem is mentesülnek általa. Jól válogatott képanyaga, időrendi táblája csak növeli használatosságát. Egészében jól szolgálja azt a célt, amelyet a sorozat fő-szerkesztője, Ságvári Ágnes tartalmas előszavában mint új- és legújabb kori fővárostörténeti forráskiadásunk hiányainak pótlását jelölte meg.